

Egyetemi füzetek 45

A dialógus formái a magyar régiségben

A dialógus formái a magyar régiségben

**Szerkesztette
Farmati Anna
Gábor Csilla**

EGYETEMI MŰHELY KIADÓ
Bolyai Társaság – Kolozsvár
2021

A kiadvány megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

© Szerzők; Bolyai Társaság

Kiadja az Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, Kolozsvár

Felelős kiadó: Rancz Mónika

Korrektúra: Szabó Beáta

Számítógépes tördelés: Metaforma Kft., Kolozsvár

Borítóterv: Makkai Bence

Nyomdai munkálatok: GPO Graphics, Kolozsvár

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

A dialógus formái a magyar régiségben / szerkesztette: Farmati Anna,

Gábor Csilla. - Cluj-Napoca : Egyetemi Műhely Kiadó, 2021

ISBN 978-606-8886-43-5

I. Farmati, Anna (ed.)

II. Gábor, Csilla (ed.)

2

Egyetemi Műhely Kiadó

Bolyai Társaság – Kolozsvár

Igazgató: Veress Károly

Felelős kiadó: Rancz Mónika

400604 Cluj-Napoca

B-dul 21 Decembrie 1989 nr. 116

Tel.: 0264-591582

E-mail: egyetemimuhely@gmail.com

<https://www.bolyait.ro/egyetemi-muhely-kiado/>

Dialógus a régiségben – dialógus a régiségről

Amikor a reneszánsz- és barokk-kutatók informális, de annál erősebb kutatói közösségének 2018. évi konferenciáját – amire végül 2018. május 3-a és 5-e között került sor Kolozsvárott – még csak tervezgettük, eredeti szándékunk az volt, hogy a tanácskozás címébe a *dialogicitás* szót emeljük. Kitűnt azonban, hogy ez a cím még a legbelső szakmai körben is félreérthető, sőt csakugyan félre is értették: a kora újkor kutatásával foglalkozó intézetek, tanszékek, kutatócsoportok vezetőinek 2017. június 20-i budapesti értekezletén többen akként reagáltak az ott ismertetett címváltozatra, hogy eszerint tehát egy, a drámáról szóló konferencia terve körvonalazódik. Ma már csakugyan szerepel a közeljövőbeli terveink között efféle (előreláthatólag a 2021. évi Rebakucs-konferencia a régi magyar dráma és színháztörténeti kérdéseivel foglalkozik majd), de a 2018. évi kolozsvári konferencia esetében nem ez volt a szándékunk. Így a rendezvény címének kulcsszavát közismertebbre cseréltük (*dialógus*) és szintagmává bővítettük (*a dialógus formái*), hogy ezáltal utaljunk arra: nem(csak), nem elsősorban a színi, színpadi dialógusra gondolunk, vagyis konferenciánk nem dráma- vagy színháztörténeti. A régiség kutatási tradícióinak jellege és jelen állapota miatt módosított cím azonban ebben a végső formájában sem adta fel az arra való igényt, hogy a tanácskozás többek között nyilvánvalóan a dialogicitásról is szóljon.

A dialogicitás a rendszerváltás óta a 20. századi magyar irodalomtörténet tagolásának egyik kulcsfogalma, amely az 1920–1930-as évek fordulóján bekövetkezett paradigmatis irodalmi változást nevezi meg. A fogalomnak és korszakküszöbként értett hazai alkalmazásának mára – túlzás nélkül – alig áttekinthető irodalma van, aminek részletes szemlézése ez alkalommal nem lehet a feladatunk. Az egyszerűség és a gyorsaság kedvéért a dolog lényegét nem a paradigma kialakításában élen járó mesterek, hanem a megértő, ökonomikus rendszerezésben, áttekintésben és parafrázálásban érdekelt tanítványok egyikének a sűrítő-tömörítő összegzésében érdemes most felidézni: „A húszas években tovább élő, az impresszionizmus és a szecesszió hagyományaira építő klasszikus modernség egyrészt, az avantgarde új ön- és líraértelmezése másrészt a lírai fejlődésvonalak szétválásához vezet. A »klasszicizáló« esztéticizmus a szöveget a nyelv eleve adott erejére, a szavak

A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének kutatóprofesszora és igazgatója.

dekoratív szépségére épített, zárt, kiegyensúlyozott szerkezetbe foglalt műalkotássá fejleszti tovább. Az esztéticizmus klasszicizálódásával szemben az avantgarde törekvése éppen a szövegteremtés, a retorikus beszédmód hagyományainak továbbvihetőségébe vetett hit tagadása, a műalkotás folyamatának (és ezáltal megalkotottságának) felszámolása. A (szöveg)teremtő individuum poétikai alapállását elutasítva a szövegteremtődés, a képződés feltétele szerint az, hogy az alkotó »alá is veti magát a rajta keresztül történő esztétikai teremtődésnek.«¹

E két irány forrongásának közepette, Szabó Lőrinc *Én meg a Világ* című kötetében (1932) egy harmadik szólam, új versbeszéd jön létre: „Az a dialógikus paradigma születik meg, amely az önmegszólító verstípus sajátos változatából (az »egyszerre magával és magáról való beszédmód«-ból) jön létre: »a megszólító fordulat nem a vers alap gondolatát adja, csak a viszonyítást jelenti, amely a verset alkotó dialógus ellentétes hangoltságú elemei közötti egyensúlyt biztosítja.« Az érvek–ellenérvek szövegen belüli (sokszor látens) ütköztetése a szöveg kétféle »viselkedését« eredményezi [...]; egyszerre van jelen az »aktor« és a »néző«, amint ez a versbeszéd eltérő hangnemében megnyilvánul (»Föltétlen Igazat / Szerettem volna; tétel s cáfolat / egyszerre s egyformán érdekelt« – írja visszatekintve a *Tücsökzenében*). Kíméletlen önvizsgálataiban mintha e tárgyilagos, minden klasszicizáló stíluselemtől megtisztított szöveg »íródna«, teremtődne úgy, hogy »az alanyi mellett ott van egy rajta túli, személyhez nem kötött nézőpont lehetősége is«. »Tárgyalás« folyik filozófiai verseiben a fogalmi síkon és afölött (»Törvényszék? Én is az vagyok! / Nézek magamba, csillagokba / és ítélek«); a versbeszédben azonban e »tárgyalások« nem vezetnek nyugvópontra [...]. Eleve kudarcra ítéltettek e »tárgyalások« azért is, mert az egyszerre-igaz törvény-tétel és cáfolat oximoronja föloldhatatlan.» „...a polifón líra (együtt-jelenlevő, egyszerre-érvényes és egymást cáfoló) szövegeinek folytonos, bonyolult dialógusa az egy-világképpé össze (nem) álló, versszövegeken túllépő »kötet-üzenet« perspektíváira nyit.»²¹

A régiség kutatása még szórányosan is alig használta fel a dialogicitás fogalmát. Egyedül az 1992. évi tatai Rebakucs-konferencián hangzott el olyan előadás (B. Kis Attila és Szilasi László közös munkája), amely a címében is kiugratta azt.² Az előadók az *Eurialus és Lucretia* széphistória beszédmódja-

¹ KONTOR István, *A dialogicitás mint kötetsszervező struktúra: Szabó Lőrinc Te meg a Világ című verseskönyve kapcsán*, Irodalomtudomány, [2](2000)/1–2, 132–140, 132, 134, 135. A Szabó Lőrinc-szövegeken túl a belső idézetek Kulcsár Szabó Ernőtől, Németh G. Bélától és Kabdebó Lóránttól valók.

² B. KIS Attila, SZILASI László, *Még egyszer a Pataki Névtelenről (Történeti poétika és dekonstrukció, névtelenség és dialogicitás)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 96(1992), 646–675.

inak sokféleségét, a szövegbe foglalt szólamok széttartó irányát, a kivehető, egységes értékhierarchia hiányát, a még ambivalenciájukban vagy paradox feszültségükben is reflektálatlanul megmaradó jellegét nevezték meg a terminussal. E nagyon érvényes meglátások nyomán azonban csupán a széphistoria keletkezéstörténetét, széténeklő-szétolvasó recepciótörténetét, tágabban a közköltészet alkotásmódjait illetően artikuláltak további következtetéseket. A dekonstrukció nem először és nem utoljára szembesült a magyarországi anyag kapcsán azzal a tudománytörténeti helyzettel, hogy a dekonstrukcióhoz előzetesen egy megszilárdult konstrukció volna szükséges.³ A dialogicitás további kiterjesztő értelmezését pedig akkor lehetett volna a régiség szövegeinek egészén is termékenyen megkísérelni, ha a régiség episztemikus-kommunikációs alapjellegét illetően, nyílttá, kimondottá tett formában létezett volna olyan markáns tézis, amely annak nem dialogikus jellegét állítja. A monologikus látásmód, az igazság birtoklásának megingathatatlan benső meggyőződése, a meggyőzés, a befolyásolás hatékony elvégzésére irányuló propagandisztikus szándék valóban gyakran tűnik túlnyomóan érvényesülő, akár hegemon meghatározónak a régiség szövegüniverzumában. Figyelmeztető jel azonban, hogy a *Magyar irodalomtörténet* című, készülő összefoglalónk korszakvitái során sosem merült fel olyan meglátás, amely a régiség és a modernség világát épp ebben a tekintetben állítaná szembe egymással; a korszakhatár sokkal inkább az affektív-erotív, élmény- és katarziszelvű alkotás és befogadás posztromantikus kategóriái körül látszik rögzülni.⁴ Ami persze mindjárt két dolgot is jelenthet: lehetséges, hogy a 19. századi modernség még csak döntően a monotematizált affektivitás készletét dolgozta ki és bocsátotta rendelkezésre; de lehetséges az is, hogy a régiség jóval gazdagabb a dialogikus beszédhelyzetekben és szólamokban, mint korábban gondoltuk. A kettő egyszerre is lehet igaz.

A dialogicitás régiségben való működésének megértésében természetesen már azzal is sokat léphetünk előre, ha a *dialógus* alkalmazási területeit tanulmányozzuk. Akár műfajként, akár műfaji formaelemként, akár a textuális létmód alapelveként tekintünk a dialógusra, minden dialógusban benne van a lehetőség, hogy alternatív szólamok, s velük alternatív belátások, alternatív igazságok kerüljenek a felszínre, vagyis a dialógus formai jegyei kézenfekvően válhatnak a dialogicitás szemléleti jegyeinek médiumává.

³ SZILASI László, „Nem ma”: *Az irodalom külgügyeitől való ideiglenes tartózkodásom okairól (Válasz Takáts Józsefnek)*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 107(2003), 742–755, 751–753.

⁴ KECSKEMÉTI Gábor, *Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 118(2014), 747–783.

A *dialogus* szó jelentése már etimológiájából világosan körvonalazható: a *dia* 'át, keresztül' előljáró és a *logosz* 'nyelv, beszéd' főnév összetételéből származik. Három alapvető jelentéskörét már megneveztem: lehet műfaj, műfaji formaelem vagy ontológiai alapelv is. Az utóbbival kezdve: a 20. század végére már számos nyelv- és személyiségelmélet az emberi lét ontológiai kereteként számolt a dialógussal és a dialogicitással. Mihail Bahtyin a beszédaktus-elméleteket⁵ vitte egy lépéssel tovább, amikor úgy vélekedett, hogy minden kijelentés egy magasabb szintű beszélgetés beszédaktusa; mások arra figyelmeztettek, hogy minden emberi szó egy másik lény létét feltételezi, minden kijelentés legalább két tudat közötti határhelyzetben áll. A személyiség, az én, a *self* is valójában már pusztán konstitúciójában mindig plurális és szociális jelenség, amelynek tevékenységei dialógusokban állnak, amelyek jóval annak előtte vették kezdetüket, mielőtt verbális aktus(ok)ra kerülne sor.⁶ Ezeknek a nyelv- és személyiségelméleteknek a természetes irodalomtudományi partnere a hermeneutikai. Hans-Georg Gadamer *Was ist Wahrheit?* című írása a következőképpen fogalmazott 1957-ben: a dialogikus hermeneutikai tapasztalat szerint „nincs az a kijelentés, melyet egyedül az általa feltárt tartalomra nézve meg lehetne érteni, ha a kijelentést a maga igazságában akarjuk megragadni. Motivált minden kijelentés. Minden kijelentésnek vannak olyan előfeltételei, amelyeket nem jelent ki. Egy kijelentés igazságát csak az képes valóban felmérni, aki ezeket az előfeltételeket is odagondolja. [...] Nem az ítéletnek, hanem a kérdésnek van elsőbbsége a logikában, ahogyan azt a platóni dialógus és a görög logika dialektikus eredete történetileg is tanúsítja. A kérdésnek a válasszal szembeni elsőbbsége azonban azt jelenti, hogy a kijelentés lényegileg válasz. Nincs olyan kijelentés, amely ne egyfajta választ jelenítene meg. Ezért nem létezik valamely kijelentésnek olyan megértése, amely ne annak a kérdésnek a megértéséből nyerné a kijelentés egyedüli mércejét, amelyre az válaszol.”⁷

Kulcsár Szabó Ernő hozzáteszi: „Ami egyszersmind azt is jelenti, hogy egyetlen tiszta kijelentés sem oldható ki abból a hatástörténeti, beszélgetésbeli és életösszefüggésből, amelybe beletartozik [...]. Minthogy tehát

⁵ Tudománytörténeti jelentőségű monográfia ezekről: KÁLMÁN C. György, *Az irodalom mint beszédaktus: Fejezet az irodalomelmélet történetéből*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990 (Opus: Irodalomelméleti Tanulmányok, 12).

⁶ Janet Levarie SMARR, *Joining the Conversation: Dialogues by Renaissance Women*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 2005, 1.

⁷ Saját fordításában idézi: KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Megértés – történet – létesülés: A tudományos irodalomértelmezés dilemmáiról = Megértés és megértetés: A magyarázat a bölcsészettudományokban*, szerk. TOLCSVAI NAGY GÁBOR, Budapest, Gondolat Kiadó, 2017 (A Humán Tudományok Alapkérdései: Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Könyvsorozata, 1), 13–37, 21.

hermeneutikai értelmezésben a nyelv csak a beszélgetésben, a beszéd totalitásban mehet végbe, e másik póluson a mindig társiasságra ráutalt, hangzó előbeszédiség a nyelv ideáltipikus formája, ahol a világot nem kijelentések rendezik érthető alakba, hanem mindaz, amit világnak nevezünk, egyáltalán csak a beszélgetésben mutatkozik meg előttünk.⁸ Valamivel később: „... az irodalomtudományban bizonyosan terméketlen minden olyan igyekezet, amely a konstatív és a performatív beszédelemeknek elkülönítésére irányul.”⁹

A tudást nem átadjuk, hanem a tudás megtörténik velünk. Nincs valamely statikus, tőlünk független tudás, amelyet csupán közvetítőként, azt érintetlenül hagyva továbbíthatnánk, hanem tudásunk a maga dialogikus nyelviségében mindig létrejön. A szövegről való tudásunk is ilyen: a jelentés „a közlés eredeti formában felderíthetetlen igényét megszólaltatja, és a maga potencialitásából parciálisan valóra váltja”.¹⁰

A dialógusra mint műfajra vonatkozó megközelítésekkel folytatom. Számos olyan megközelítési és csoportosítási lehetőség adódik, amelyek alkalmazásával a dialógusszövegek egyes válfajainak sajátosságai bemutathatók és más válfajokkal szembesíthetők.

Az egyik lehetséges megközelítés a szereplők száma alapján difónikus és polifónikus dialógusokat különít el.¹¹ Míg a *contentio* középkori fajtái általában két beszélgető szereplőt léptetnek fel, a reneszánsz dialógusok a klasszikus antikvitás többszereplős szituációihoz térnek vissza.

Tanulmányos csoportosítás végezhető el, ha a kora újkori dialógusirodalmat azok szerint az auktorok szerint tekintjük át, akik az imitáció alapjául szolgáltak.¹² A reprezentatív reneszánsz dialógusok legfőbb imitációs mintái mindenekelőtt Platón, Cicero és Lukianosz voltak. Platón és Cicero szövegei valós történelmi személyeket szerepeltetnek valódi térben, az előbbi gyakran nyilvános terekben is, míg az utóbbi dialógusok helyszíne egy vidéki villa. Cicero rangban egyenlő, tudós beszélői általában hosszú monológokban fejtik ki gondolataikat, míg Platón dialógusai többnyire rövidebb megszólalások

⁸ KULCSÁR SZABÓ, *i. m.*, 21. Kulcsár Szabó tanulmányáról és az azt tartalmazó tanulmánykötetet olyan nyelvészeti és kulturális antropológiai tanulmányairól, amelyek ugyancsak felvetik az ismeretek dialogikus alaptermészetét: KECSKEMÉTI GÁBOR, *A human tudományok alapkérdései (recenzió)*, Magyar Tudomány, 180(2019)/3, 355–362.

⁹ KULCSÁR SZABÓ, *i. m.*, 23.

¹⁰ *Uo.*, 26.

¹¹ SMARR, *i. m.*, 2. E monográfia – és különösen annak bevezető tanulmánya – számos ötletet és megfontolást adott az alább kifejtettekhez. Anyagára egyenként csak adatok és tipológiai rendek dokumentálása végett hivatkozom.

¹² SMARR, *i. m.*, 2–5.

gyakoribb változtatásával élnek, bennük ugyanakkor Szókratész szerepeltetése a nem egyenlő mértékben tudós és megfontolt szólások irányába tolja el a szituációt. Főalakjának szellemessége és iróniája ugyancsak a cicerói dialógusokétól különböző, a lukianosziakéval összevethető jellegzetességet mutat. Az ugyancsak Szókratészt szerepeltető Xenophónnál, azután Plutarkhosznál és Macrobiusnál rövidebbek a konverzációs egységek, széttartóbb a társalgás tartalma, gyakran nem annyira jelentős, mint inkább érdekes és szórakoztató tárgyakat vitatnak meg.

Lehetséges megkísérelni a rendszerezést a dialógusok témái és funkciói szerint, s megkülönböztetni vigasztaló, tanító, szerelmi stb. tárgyú szövegeket.¹³ E megközelítés érvényességét csökkenti, hogy csupán a dialógusok egy része fókuszál egy meghatározott témára, mások eszmék és benyomások véletlenszerű, asszociatív repertoárját vonultatják fel. A dialógus nemritkán elővigyázatosságból íródik: lehetővé teszi, hogy a szerző új vagy veszedelmes nézeteket hagyományosakkal ellensúlyozzon, támadás esetén pedig elhatárolja magát a szereplői szövegeitől (lásd ebből a szempontból például Galilei dialógusait).¹⁴

Többet mond ennél Paul Zumthor strukturalista tipológiája, amely kiterjed a szereplőkre (*interlocuteurs*, lehetnek allegorikus figurák, emberalakok, egyedi személynevet, mitológiai nevet vagy társadalmi szerepet tükröző köznevet viselők stb.), a szerepekre (*actants*, kérdező és válaszoló, szembenálló vitatkozók) és a cselekménytípusokra (*narrative*, egymás ellen érvelők vagy közös megoldást együttesen keresők).¹⁵ A léleknek Istennel folytatott párbeszédére Szent Ágoston a hívő monologikus beszédét közlő szövege éppúgy példa, mint Sienai Szent Kataliné, akinél legnagyobbbrészt az Isten beszél, amit a hívő lélek csak rövid kérdésekkel, lelkes felkiáltásokkal, hálaadással és dicsőítéssel szakít meg.¹⁶ Máskor egy ember és egy absztrakt fogalom megtestesülése között folyik a párbeszéd: Brunetto Latininál a természet, Boethiusnál a filozófia beszél, Petrarca szövegeiben pedig se szeri, se száma a megszemélyesített beszélgetőtársaknak, mint a fájdalom, félelem, öröm, remény, értelem.¹⁷ Amikor két emberi alak társalog, akkor is lehet egyikük vagy akár mindkettejük nem annyira egyénített, mint inkább valamilyen nézet egysíkú reprezentánsa. A szereplők vagy egyenrangúak, vagy egyikük a mester, másikuk a tanítvány szerepét játssza.¹⁸

¹³ *Uo.*, 25.

¹⁴ *Uo.*, 29.

¹⁵ *Uo.*, 25.

¹⁶ *Uo.*, 18.

¹⁷ *Uo.*, 19–21.

¹⁸ *Uo.*, 21.

Egy következő lehetséges megközelítés a formális aspektusokat csoportosítja (nyílt vagy zárt kifejeletű, monologikus vagy valóban dialogikus stb.).¹⁹ Lehetséges kimenetel az is, hogy a szereplők statikusak maradnak, az is, hogy egyikük meggyőzi a többit. Ritkán, de előfordul, hogy valódi szókratikus beszélgetésbe bocsátkoznak, vagyis olyan igazságot ismernek fel együttesen, amit megelőzőleg egyikük sem tudott.²⁰

Érdeemes Antonio Bonfini *Symposion*jából két megszólalást idéznünk, amelyek a dialógus funkcionálásának két szélső pontját ragadják meg. Az egyik szöveghely arra az esetre tett reflexió, amikor a beszélgetés csak a rendszerezés külső formája, a dialógusban csupa valaki által már ismert dolog kerül szóba, mégpedig annak a szereplőnek az értelmezésében, aki ismereti és tájékozottsági fölényben van:

Ferenc. „Nincs hasznosabb dolog egy tanult emberrel való vitatkozásnál, amelynek során a legműveletlenebb ember is tudósnak látszhat. Ő ugyanis [mármint a tanult ember] vezetőként kijelöli az utat, s nem engedi, hogy társa az árokba zuhanjon.”²¹

A másik szélső esetben a dialógus működése korábban a beszélgetőtársak egyike által sem ismert felismeréseket, belátásokat tehet lehetővé, vagyis a megvitatás nemcsak már ismert tudás megosztásának az alkalma, hanem új tudás együttes létrehozásáé is:

Király. „... megérteni valamit nem egyéb, mint a fölfogható valóságot egysegesen megragadni, s következtetni pedig lényegében azt jelenti, hogy egyik fölfogás mellett egy másikat is tudomásul venni, igazságuk összehasonlítása végett. Ezért van az, hogy az angyalok beszélgetés nélkül is állandóan megtalálják az igazságot, az emberek ellenben oly módon, hogy következtetés közben az egyik dolog után a másikat veszik szemügyre.”²²

Michel Le Guern a beszélők közötti kapcsolatok alapján csoportosított: a dialógus lehet didaktikus (az egyik szereplő a szerzőt képviseli, a másik az olvasót), polemikus (az egyik szereplő a szerzőt, a másik az ellenfelét képviseli, az olvasó az ő vitájuk tanúja) vagy dialektikus (egyik szereplő sem a szerző képviselője, az igazság nincs egy privilegizált beszélő birtokában, a versengő nézetek szintézisre jutnak, vagy a vita feloldatlanul marad). Eva Kushner egy

¹⁹ *Uo.*, 25.

²⁰ *Uo.*, 21.

²¹ Antonio BONFINI, *Beszélgetés a szüzességről és a házasság tisztaságáról, I–II*, ford., bev., jegyz. MURAKÓZY Gyula, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985 (Magyar Ritkaságok), I, 240–241.

²² *Uo.*, II, 89 (kiemelés tőlem).

más szempontot érvényesített, amikor a lehetőségek számát kettőre csökkentette: a partnerek lehetnek együttműködők vagy ellenkezők.²³

A bemutatott tipológiai rendszerek összefüggnek és összekapcsolhatók: a didaktikus dialógusok általában a mester–tanítvány szerepekkel élő difónikus formát kapnak, míg a legtöbb nyitott dialógus polifónikus, noha a polifónikus dialógusnak nem szükségképpen kell nyitottnak maradnia, a difónikusnak pedig egyetértésben konkludálnia.²⁴

A kora újkor legnagyobb hatású dialógusszövegei és dialógusgyűjteményei maguk is meghatároztak olyan felhasználási módozatokat, amelyekre a műfajt különösen alkalmasnak és érvényesnek jelölték ki. Baldassare Castiglione *Il cortegianója* nemcsak a médiuma, hanem az exponense is annak a felfogásnak, amely a társalgásban a tartalmas udvari élet egyik jelentős elfoglaltságát látja. A dialógus negyedik napján egyébként az ugyancsak neves dialógusszerző Pietro Bembo alakja is fellép. Igen eltérő társadalmi közegben játszódnak és elsődlegesen pedagógiai célt és felhasználást jelölnek ki Erasmus *Familiarum colloquiorum formulae*jának szövegei, amely gyűjtemény csak a szerző halálának évéig, 1536-ig már legalább 87 kiadást ért meg.²⁵

A dialógus műfaji leírására vállalkozók egy része tekintetbe vesz érintkező műfajokat is. A drámai műnem a maga egészében rokonítható a dialógusműfajjal. Nikodemus Frischlin műfaji rendszerében közös kategória alá vannak sorolva mint a familiáris (tehát nem a szónoki) beszéd „inter praesentes” válfajának műfajai.²⁶ Sperone Speroni *Apologia dei dialoghi* című műve is a hasonlóságukat hangsúlyozza: mindkettő karaktereket léptet fel, morálisan jókat vagy rosszakat, többé vagy kevésbé intelligenseket, akik mindennek következtében inkább vagy kevésbé szavahihetők és autentikusak; gondolataikat mindkét fajta szöveg a jellemeikhez illő szavakkal jeleníti meg, a szerző közvetlen megnyilatkozásai nélkül.²⁷ Ugyanakkor a dialógusok gondolatilag összetettebb vagy emelkedettebb tárgya természetesen alkalmatlan színpadi bemutatásra, a köznép előtti premieren bizonyosan megbuknék. A modern teoretikus, Le Guern további fontos különbséget tesz hozzá: még ha a szereplők egyenlő mértékben fiktívek is, egy színjátékban a szereplők szavainak

²³ SMARR, *i. m.*, 25–26.

²⁴ *Uo.*, 27.

²⁵ *Uo.*, 5–6.

²⁶ KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, irás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Budapest, Universitas Kiadó, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 274–275.

²⁷ SMARR 2005, *i. m.*, 24.

igazságértéke csak a darabon belül érvényes, míg egy dialógus szereplőinek szavaíé a külső valóságban is.²⁸

A színjáték szereplői által megfogalmazott kijelentéseknek a színpadon kívüli érvényességét illetően Galeotto Marzio anekdotagyűjteményében egy ízben maga Mátyás király is ugyanerre a hermeneutikai veszélyre figyelmeztet, és azonos végkövetkeztetésre jut: „A költők és a vígjátékírók mondásai a szereplők viszonyaira vonatkoztathatók, de nem felelnek meg az igazságnak, tehát nem lehet bizonyítani velük. Előfordul, hogy a rabszolgák és a szolgáléányok, valamint a kicsapongó ifjak meg a szerelmeseik, akiket a költő elénk vezet, a szerint a poétikai szabály szerint beszélnek, hogy: »Tudja megadni, mi kell, a színész minden szerepének.« Így történik, hogy vannak semmirekellő, elvetemült, az igazsággal, sőt önmagukkal is ellenkező szentenciák.»²⁹

Egykorú műfaji metareflexió szerint azonban azzal az állítással is igen óvatosan kell bánnunk, hogy a dialógus szereplőinek szavaí a külső valóságban is érvényesek volnának. Antonio Bonfini *Symposion*jában két szereplő szólamában is előkerül az a megfigyelés, hogy ismereti, filozófiai vagy akár teológiai tévedéseknek és eltévelyedéseknek nem ritkán az a forrásuk, hogy egy dialógus valamely szereplőjének szólamát gondolják tovább, mégpedig olyan szólamot, amely – a dialógus szerzőjének nyilvánvaló indexei alapján – nem megalapozott és nem szavahihető:

Beatrix. „[...] Mit gondolsz, Galeotto, honnan erednek a különböző filozófiai iskolák? Nemde Szókratész *közvetlen hangú* beszélgetéseiből, akinek szavait, minthogy *sok mindenről ironikusan, nem egy dologról tréfásan, s a többiről komoly hangon beszélt*, egyesek különbözőképpen magyarázzák. Hiszen tény, hogy egyesek a legfőbb jót a gyönyörben, nagy rész a vagyomban, néhányan a nagy méltóságban, legtöbben az egészségben s a többiek, józanabban gondolkodva, az erényben látják. Nem látod-e be tehát, te, valamennyi ember között a legbűnösebb, s minden vallásos érzés megtagadója, milyen súlyos és veszélyes dolog olyasmiket előadni a tömeg előtt, amelyek híján vannak mindenféle józan meggondolásnak?»³⁰

László. „A mi Epikuroszunk a boldogságot – Platón szavait követve – úgy határozta meg, hogy az örökös mámor, s bár ez a perc nem alkalmas rá, hogy ezt megcáfoljuk, mégis közületek bárki megítélheti, hogy ő milyen édes örületbe esett. *Nem kell ugyanis azt hinnünk, hogy amit a legbölcsebb filozófus*

²⁸ Uo., 23–24.

²⁹ Galeotto MARZIO *Könyve Mátyás király kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről, fiához, a nemes János herceghez*, ford. KARDOS TIBOR = *Humanista történetírók*, vál., kiad., jegyz. KULCSÁR PÉTER, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977 (Magyar Remekírók), 52–107, 82.

³⁰ BONFINI, *i. m.*, I, 95 (azokat a modalitást érintő megfontolásokat emeltem ki, amelyek teret nyitnak az ismereti kétegy hermeneutikai megalapozásának).

mondott, azt vallotta is, csak azért, mert mondta. Mert ki lehet olyan ostoba és együgyű, aki ki merné jelenteni, hogy az isteni filozófusnak, aki néha sok mindent szembeállít az igazsággal, hogy az világosabban kidomborodik, más-kor viszont mások különböző nézeteit idézi, s közben nemegyszer a nevetető irónia módszeréhez folyamodik, valóban ez volt a fölfogása? Így hát hallgassd meg, mit mond az isteni Platón *Phaidrosz* című művében, mikor komolyan beszél, ahol a bujaság és gyönyör fogságába esett embert baromhoz hasonlítja, ő, aki tanítványait gyakran szokta arra inteni, hogy a szerelmi gyönyöröktől a lehető legteljesebb mértékben tartózkodjanak.³¹

A líra is lehet dialogikus formájú. Némelykor többen szólalnak meg a versben, így a bukolikus műfajokban; az egyéb vitaszituációt tartalmazó olyan versekben, amilyen Balassi *Kérde egy barátom...* kezdetű (45.) verse, Rimay *Balassi-epicédiumának* második darabja Minerva és Pallás párbeszédével, vagy az ötödik, amely Diana és Mars dialógusát, majd Apollo szavait tartalmazza,³² vagy akár az ekhós versben, ahol a felelő szólam terjedelmi minimuma a kontempláció maximumát váltja ki a beszélőben. De lehet dialogikus a költemény akkor is, ha csak egy szólamot tartalmaz. Ilyen az önmegszólító vers. Máskor a versek funkciójában vagy társasági felhasználásában lehet dialogikus jellegük kulcsa: olyan párdarabok, amelyek kölcsönös dicséretet tartalmaznak, vagy az ajándékozás és a köszönetmondás, a meghívás és a válasz egymást feltételező funkcióit fejtik ki; ilyenek Christine de Pizan vagy Catherine des Roches mindkét fél szólamát feldolgozó szerelmes versei;³³ ilyen Balassinak a szerelem gyermek képében való ábrázolását kifogásoló költeménye, a Dobó Jakab énekére szerzett, azzal vitatkozó ellenvers, a *Bezzeg nagy bolondság...* (46.).³⁴ Közeli analógiát szolgáltat a dialógusra a levelezés; Frischlinnél ez a familiáris beszéd „inter absentes” válfaja.³⁵ Formai értelemben pedig bármely tartalmú és műfajú munka könnyűszerrel dialógussá írható át. Lodovico Dolce például Vives nőnevelésről szóló munkáját dialógusformában fordította latinról olaszra: a keretcselekmény szerint a dialógus női szereplője szólítja fel a latinul olvasó Flaminiót, hogy a munka

³¹ *Uo.*, I, 130–131 (a tőlem származó kiemelések ezúttal nemcsak a kételyt ébresztő modaltásbeli, hanem műfaji megfontolásokra is vonatkoznak, valamint olyan műfaji és retorikai sajátosságokra, amelyek a kijelentések igazságtartalmának feltevése mellett szavatolhatnak).

³² KECSKEMÉTI, „A böcsületre kihaladott...”, *i. m.*, 392.

³³ SMARR 2005, *i. m.*, 25.

³⁴ RITÓOKNÉ SZALAY Ágnes, „Írják gyermek-képben”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 80(1976), 681–684; *ua.* = RITÓOKNÉ SZALAY Ágnes, *Kutak: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Budapest, Balassi Kiadó, 2012 (Humanizmus és Reformáció, 33), 185–190;

KECSKEMÉTI, „A böcsületre kihaladott...”, *i. m.*, 393.

³⁵ *Uo.*, 274–275.

velejét szóban ossza meg vele.³⁶ (Hasonló módon dolgozta át és illesztette be a párbeszédbe a *Téli éjszakák* német eredetijének kibővítéséhez maga választotta további forrásszövegeket Faludi Ferenc.)³⁷ Dialógussá dolgozta át Joachimus Fortius *De ratione studii* című értekezését Apácai Csere János *Tanács* című munkája.³⁸

Már a fentiekben is hoztam példákat arra, amikor a dialógusműfaj egykorú szövegeiben egy-egy, a műfaj sajátosságait megragadó metareflexió található. A legizgalmasabb esetek természetesen a teljes műfaji leírást megkísérlő korabeli teoretikus rendszerezések. Ilyet először Carlo Sigonio (1524 k.–1584) padovai professzor latin értekezése kísérelt meg: *De dialogo liber* (1561).³⁹ Ennek 1596. évi lipcsei kiadásához Johannes Jessenius (1566–1621) írt előszót. Jessenius szerint az antik eredetű műfajnak az eszmék analizálására és szintetizálására képes, hosszú idő óta megtapasztalt pedagógiai alkalmassága ellenére Sigonio volt az első, aki kifejtette a műfaj praeceptumait. Módszere az volt, hogy összegyűjtötte és tanulmányozta azokat a szétszórt megfigyeléseket, amelyeket Plutarkhosz, Athénaiosz és legfőképpen Diogenész Laertiosz tettek, s ezek alapján igyekezett rekonstruálni a műfaj antik elméletét. Emlékeztetünk rá, hogy ugyanebben az időben hozták létre más teoretikusok az *ars historica* ugyancsak heterogén forrásokból szintetizálódó előírásait.⁴⁰ Egy Diogenész Laertiosztól merített definíció szerint a dialógus valamely filozófiai vagy politikai tárgy kérdésekből és válaszokból álló megvitatása. Sigonio szerint a dialógusműfaj *verbát* illető előírásai fölött a poétika és a retorika gyakorol

³⁶ SMARR 2005, i. m., 16.

³⁷ FALUDI Ferenc *Prózai művei, I–II*, kiad. VÖRÖS Imre, URAY Piroska, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 8), I, 12–13.

³⁸ BÁN Imre, *Apácai Csere János*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 2); 2003² (V. MOLNÁR László bibliográfiájával és BITSKEY István tanulmányával), 427–433.

³⁹ Ismertetése a következő alapján: DONALD GILMAN, *The Reconstruction of a Genre: Carolus Sigonius and the Theorization of Renaissance Dialogue = Acta conventus neo-Latini Torontonensis: Proceedings of the Seventh International Congress of Neo-Latin Studies, Toronto, 8–13 August 1988*, eds. Alexander DALZELL, Charles FANTAZZI, Richard J. SCHOECK, Binghamton, NY, Center for Medieval and Early Renaissance Studies, 1991 (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 86), 345–355. Ugyancsak 1561-ben jelent meg Johann Sturm *Partitionum dialecticarum libri IV*-ja, amely a specialisták számára szintén tanulságos állomása a dialógus dialektika és retorika-poétika közötti pozicionálásának; lásd DONALD GILMAN, *From Dialectics to Poetics: Johann Sturm's Definition of Dialogue = Acta conventus neo-Latini Hafniensis: Proceedings of the Eighth International Congress of Neo-Latin Studies, Copenhagen, 12 August to 17 August 1991*, general ed. Rhoda SCHNUR, Binghamton, NY, Center for Medieval and Early Renaissance Studies, 1994 (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 120), 419–427.

⁴⁰ KULCSÁR Péter, *Ars historica = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Budapest, Balassi Kiadó, 1994, 119–127; KULCSÁR Péter, *A történelemszemlélet előzményei*, Budapest, Balassi Kiadó, 2014, 189–201.

fennhatóságot, míg a *res* kifejtésének meghatározója a dialektika. A dialógus tehát integrálja a poétika, a retorika és a dialektika *arsait*. A dialógus, akár csak a poétika, emberi cselekedetek imitációját tartalmazza, ebbe a szereplők hiteles megszólalásainak nyelvi karakterisztikumait is beleértve; ugyanakkor, akár csak a retorika, prózai kidolgozást alkalmaz.

E helyütt csak a retorikai specifikumokat részletezve, a műfaj Sigonio által adott meghatározásából kitűnik, hogy a *thesis* és a *hypothesis* köréhez tartozó tárgyról egyaránt íródhat dialógus. A retorika műnemei közül egyedül a *genus demonstrativum* zárkózik el a bizonyító érveléstől és a cáfolástól: e műnemben nem lehet *confutatio*, de még *confirmatio* sem, mert itt nem vitatott dolgokról van szó, hanem „*quae certa, aut pro certis posita sunt*”.⁴¹ A másik két műnemnek konstitutív összetevője az ellentétes érvek közötti mérlegelés, amit a *genus iudiciale* a vád és a védelem, a *genus deliberativum* a rábeszélés és a lebeszélés körében hajt végre. A vitakozásra való felkészítés szükségességét már a retorikai képzés bevezető szintjein is figyelembe vették. Gyakori formája az iskolai deklamációknak a *disputatio in utramque partem*, amikor egy bizonyos ügyben két szónok egymással ellentétes álláspontokat fejt ki. A több deklamációból álló sorozat, a *consultatio* műfaja szintén jól ismert; célja a lehetséges álláspontok melletti érvekészlet összegzése és az érvelő gondolatmenetek kidolgozása.⁴² A megszólalók hiteles karakterfestéséhez hozzátartozik, hogy mind érvek invenciók anyagának összeállításakor, mind szavaik elokúciós kidolgozásakor biztos kézzel alkalmazza a szerző az odail-lőség, a *decorum* vagy *aptum* szabályait. Ennek nyomatékosításakor Sigonio is Cicero klasszikus megfogalmazására támaszkodott (*Orator* 21,71): „A szónoknak ügyelnie kell arra, mi a helyénvaló, nemcsak gondolatai, hanem kifejezései tekintetében is. Mert nem élhetünk ugyanolyan fajta kifejezésekkel a szónoki beszédben a vagyoni helyzettől, a viselt tisztségtől, a tekintélytől, az életkortól vagy akár a helytől, az időponttól, a hallgatóságtól függetlenül; hanem a beszéd minden egyes részletében, akár csak az életben, tekintetbe kell vennünk, mi a helyénvaló. Ez magától a szóban forgó ügytől függ, s a szereplőktől: azoktól, akik beszélnek, és azoktól, akik hallgatják őket.”⁴³

Ezekhez az erényekhez jönnek még az elokúció olyan pragmatikai alakzatai, mint az élőbeszédszerűséget, a hallgatósághoz való odafordulást, a velük fenntartott kontaktust kifejezni képes *interrogatio*, *subiectio*, *dubitatio* és számos társuk. Az (attikai) ékesszólásnak kezdettől fogva bevett eszköze volt

⁴¹ KECSKEMÉTI, „*A böcsületre kihaladt...*”, *i. m.*, 397–398.

⁴² *Uo.*, 143–144.

⁴³ Marcus Tullius CICERO, *A szónok*, ford. KÁRPÁTY Csilla = Marcus Tullius CICERO *Válogatott művei*, vál., utószó HAVAS László, jegyz. DEÁK Györgyi, Budapest, Európa Kiadó, 1987, 203–286, 224–225.

a drámai elemek és párbeszédetek alkalmazása, Hüpereidésznél pedig nemrég a szónoklat stratégiai szintre emelt dramatizálását figyelték meg.⁴⁴

Torquato Tasso *Discorso dell'arte del dialogo* c. műve (1586) leírható úgy, mint tanára, Sigonio latin értekezésének anyanyelvű kivonata.⁴⁵ Onnét származik Tasso definíciója is: a dialógus „imitazione di ragionamento”, a diszkusszió imitációja. Az argumentáció a diszkusszió egy fajtája, s így a dialektikus dialógus ennek megfelelően a disputáció imitációja. A dialógus nem olyan értekezés, amely egyetlen állítást tesz fel és fejt ki, hanem különféle véleményeket képviselő szólamokat tartalmaz.

A dialógusműfaj kora újkori virágzását és a rá vonatkozó egykorú reflexiók szétszórt, eseti változatainak nagy számát, majd teoretikus szintézisük kiterjedését, átgondoltságát és tartóerejét szemlélve revelatív dolog szembesülni az- zal, hogy a kora újkorra vonatkozó 20. századi eszmetörténeti koncepciók egy markáns és nagyhatású darabja viszont a dialógus 16. századi felszámolását tételezi. Walter J. Ong 1959. évi monográfiája már a címében kiugratott erős állításként exponálta a dialógus lehanyatlásának téziséét.⁴⁶ Koncepciója szerint Petrus Ramus tudományelméleti és pedagógiai reformjai egy korszak végét jelentették. A klasszikus antik auktorok, egyáltalán az iskolai szerzők szövegeinek olvastatását, elemzését, kommentálását felváltotta egy-egy tudományterület alapvető tudnivalóinak tankönyvi rendszerezése, lexikai minimumának és strukturális rendjének elsajátítása. Ramus nyomában rövidesen a pedagógusok hada jelent meg, akik kivonatolták, zanzásították, törpítették és mind gyakorlatiasabbá formálták át a feltétlenül elsajátítandó tananyagot. A klaszszikus textusok feldolgozása odáig eleve dialogikus helyzetet tartott fenn, olyan megvitatást kívánt meg, amelynek során előbb kibontották a szövegből és párhuzamos helyek alapján az auktor feltehető autentikus elgondolását, majd rezonáltak is rá, keresték alkalmazhatóságának vagy adaptálhatóságának a módjait, megteremtették a magukra való vonatkoztatását. A szövegértelmezéstől elszakadó, a reflektált valóságsegmens saját, adekvát leírására törekvő magyarázat azonban a tanári monológ passzív meghallgatását írja elő kívánalomként, ami a kidolgozásban és megvitatásban való kooperatív együttműködés helyett a dialógushelyzet felszámolását, egy tekintélyi hang direktív érvényesülését jelenti. Ehhez adódik még, hogy a tankönyvi összefoglalók mind nagyobb tökélyre fejlesztik a spaciális célélvűséget, vagyis vizuális-grafikus, térszerkezeti látásban kifejeződő tudásszerkezetet rögzítenek,

⁴⁴ HORVÁTH László, *Drámai elemek a szónoki érvelésben*, AntTan, 60(2016), 71–76.

⁴⁵ GILMAN, *From Dialectics to Poetics*, i. m., 345.

⁴⁶ Walter J[ackson] ONG, *Ramus: Method, and the Decay of Dialogue: From the Art of Discourse to the Art of Reason*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1959.

felszámolva a dialogikus verbális szövegekben való megértés ismeretelméleti lehetőségeit és pedagógiai gyakorlatait. E sajátosságok miatt szoktak sokan ma is úgy beszélni a rãmista prakticitásról, mint az eruditus világ felszámolójáról, a mûveletlen, technicista szakértelmiség kitenyésztőjéről.⁴⁷

Ong atya felvetését egyöntetű lelkesedéssel ünnepelni persze ma már csak a medialitást játékba hozó kultúratudományi megközelítések szokták. Mások inkább az értelmiségi pályák professzionalizálódásaként leírható gyilkos történelmi tudásszociológiai kihívásra adott kreatív válasz kidolgozóját látják Ramusban, aki képes volt kifejleszteni a humanista erudíció egy új, életképes válfaját, amelynek sikerét különösen látványosan igazolja vissza a rãmista törekvések közép-európai társadalomtörténete.⁴⁸ De még ha ebből a pozícióból tekintünk is körbe anyagunkon, azt kell mondanunk, hogy a dialógus kora újkori gyakorlati teljesítőképességét illetően csak a tökéletesen illúziótlan megállapítások tűnnek megalapozottnak.

A közelmúltban jelent meg egy olyan tanulmánykötet, amely *Viszály és együttélés* címmel igyekszik bemutatni a 16–17. századi vallás- és felekezetközi disputákat.⁴⁹ A megteremtésére irányuló kezdeményezés a reformációs emlékévként (2017) egy, a vallások együttélésével, a vallások közötti kapcsolatokkal foglalkozó, alapvetően ökumenikus célzatú konferenciájából indult ki, s történelmi távlatot nyerve vált a kötet a török hódoltság kori Magyarország interkonfesszionális kapcsolatainak történelmi áttekintésévé. A benne foglalt tanulmányok azonban egyöntetűen azt az eredményt hozták, hogy a kora újkorban nem volt tényleges megértés és megismerés, de még arra való törekvés sem a vallások és felekezetek között; ehelyett az elhatárolódás és a megbélyegzés szándéka, az ösellenség felmutatására való törekvés játszott meghatározó szerepet. Még az iszlámellenes pozíciók sem elsődlegesen a tisztánlátást célozták (annak mind nyelvi, mind a tényleges korabeli vallási gyakorlat ismeretének hiányában megmutatkozó, leküzdhetetlen akadályait kell számba vennünk), hanem a kálvino-turcizmus, a turko-pápiizmus, a grádicselmélet valamely formájában a keresztény ellenfél lejáratására találtak

⁴⁷ KECSKEMÉTI Gábor, *A humanista filológiai hagyomány és Magyarország = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 13–51, 35.

⁴⁸ Howard HOTSON, *Commonplace Learning: Ramism and Its German Ramifications, 1543–1630*, Oxford etc., Oxford University Press, 2007. A koncepció vejeje magyarul is olvasható: Howard HOTSON, *Ramizmus: egy irodalmi és pedagógiai mozgalom technológiai, vallási, politikai és társadalmi dimenziói*, ford. ZÁSKALICZKY Márton, Helikon, 55(2009), 116–141.

⁴⁹ *Viszály és együttélés: Vallások és felekezetek a török hódoltság korában*, szerk. ITTÉS Gábor, Budapest, Universitas Kiadó, 2017.

alkalmat, ha az valamilyen felületi analógiában összemosható volt az iszlámmal. Végül a szerkesztői előszó is mindössze abban a keserves iróniában foglalta össze a vallási dialógusnak az együttélés tapasztalataiból levonható praxisát, hogy úgy tűnik, legalább az „ellenségem ellensége a barátom” alapelvének alkalmazásából kibontható mértékig regisztrálhatjuk azt a kora újkori pragmatizmust, amely nem volt ugyan sem egymással való párbeszéd, sem annak szándéka, olykor mégis a felvilágosult értelemben vett – bár nyilván kényszeredett – együttélésre emlékeztetett. . .

Arra számítok, hogy a 2018. évi kolozsvári konferencia előadásaiból összeálló tanulmánykötetben is sokkal több példát fogunk látni az igazság kizárólagos birtoklásának tudatában kinyilvánított kora újkori monológokra még akkor is, ha azok egyébként olyan párbeszédés műfajokban és szövegekben tárulnak fel, mint a katekizmusok, a kérdés–felelet formájú tankönyvek, a fiktív konzultációk és hasonlók, és sokkal kevesebb példát kapunk az igazság szókratikus keresésének és világra segítésének kora újkori eseteiből. Az apodeiktikus státuszúnak gondolt, megkérdőjelezhetetlen, monologikus igazságok türelmetlen, párbeszédet nem kereső, sőt nem is tűrő kinyilatkoztatásainak kora újkori terepén azonban egy dolog a szabad kutatói hatalmunkban van, s az legyen is egyesített törekvéseink tárgya: hogy a magunk diszkusszióját, az ezekkel az irodalom- és eszmetörténeti folyamatokkal és kérdésekkel való szembesülést és megvitatásukat egymást építő és tisztelő dialógus hassa át, irányítsa a jóindulat hermeneutikája, s időnként a közös felismerés szókratikus pillanataiban is osztozhassunk.